

NYÁRFÁDI KRISZTIÁN

Szalai Judit: *Kortárs angolszász érzelmfilozófia*

Budapest, L'Harmattan, 2014

Érzelmeknél valószínűleg kevés fontosabb tényezője akad életünknek. Ennek fényében cseppet sem meglepő, hogy a filozófia történetében – Platóntól Spinozán át Sartre-ig – rendre felbukkantak az érzelmek mibenlétére, státuszára, mentális életünkben betöltött szerepére vonatkozó filozófiai elméletek. A 20. századi kontinentális filozófiai hagyomány hasonlóképpen bővelkedik az érzelmeket középpontba állító művekben. Ami meglepő, inkább az, hogy az analitikus filozófia területén a múlt század első felében az érzelmek kérdése háttérbe szorult, s elsősorban olyan mentális állapotok álltak az elemzés fókuszában, mint a hitek, a vágyak, vagy éppen a tudás. Az utóbbi évtizedekben azonban ez utóbbi hagyományban is észrevehető az érzelmeket a kiemelt kutatási témák sorába emelő filozófiai művek számának jelentős növekedése. Szalai Judit könyvének épp ezen – bizonytalannal ünneplendő – fordulat történeti és fogalmi elemzése tekinthető legfőbb célkitűzésének.

A könyv első része (I–IX. fejezet) a kortárs elmélettípusok filozófiai elemzésére vállalkozik. A legfontosabb tárgyalt kérdések a következők: vajon mi az érzelmek életünkben betöltött funkciója? Univerzálisak-e az érzelmek, vagy kultúrspecifikus tényezők által meghatározottak? Az elmefilozófia felől feltett kérdések pedig a következők: miképpen helyezhetők el az érzelmek a „lel-

kiállapotok palettáján”(10)? És egyáltalán: mik azok az érzelmek? Ez utóbbi az úgynevezett *ontológiai kérdés*. Az alábbi recenzió első részében Szalai Judit ezen kérdésre adott – összességében lesújtó – választ igyekszem rekonstruálni. Hogy az érzelmek mibenlétét firtató kérdésre a könyv nem fog pozitív válasszal szolgálni, már az *Előszóból* is kiderül: „[...] az utóbbi évek szaporodó filozófiai elméletei semmiféle egyetértés irányába nem konvergálnak azok mibenlétét illetően. Világosabbá vált azonban, hogy mik *nem* az érzelmek. Csupán a két [...] hagyományos vetélytársra, a kognitívizmusra és az érzelmek »érzélméletére« utalva: az érzelem nem is csupán (sajátos fajta) ítélet, s nem is testi változások érzékelése” (10). Hogy miért is nem megfelelő egyik markáns klasszikus elmélet sem, az V., valamint a VI. fejezetekben található elemzések teszik érthetőbbé. Lássuk először a könyv fő tételét alátámasztó két elemzést.

Az úgynevezett *érzélméletek* klasszikus, jamesi megfogalmazása szerint (amelyre James–Lange-elméletként is szokás hivatkozni): „bánkódunk, mert sírunk, mérgek vagyunk, mert odacsapunk, félünk, mert remegünk – nem sírunk, odacsapunk, vagy remegünk, mert bánkódunk, mérgek vagyunk, vagy félünk” (James, 1884). A szokásos értelmezés szerint James a fiziológiai változásokat az érzelmek oksági előzményének tekinti. Az érzelem ezen klasszi-

kus elmélet fényében nem volna más, mint testi állapotaink érzékelése, egyfajta – sajátos fenomenológiai karakterrel bíró – „érzés” (*feeling*). Mégpedig olyan érzés, mely egy helyzetre adott fiziológiai reakcióink tudatosulásában áll.

Az egyik klasszikus – Cannon nevéhez fűződő – ellenvetés szerint az imént vázolt elmélet nem képes megfelelő módon számot adni a nagyon is hasonló fiziológiai profillal rendelkező, mégis kitapinthatóan más érzelmek különbségéről. A gyorsuló szívverés, a szervezetben felszökő adrenalin- és vércukorszint önmagában képes-e magyarázni például a harag és a félelem közti, fenomenális szempontból jól kitapintható különbséget? Meglehet, a testi változások a harag és a félelem esetén identikusak, az érzelmek azonban – szól az ellenérv – mégiscsak különbözőek.

Hasonló ellenvetésre adhatnak alapot az úgynevezett Schachter–Singer (itt jócskán leegyszerűsített) kísérlet eredményei: az alanyok mindegyike adrenalin injekciót kapott, majd pedig egy „beépített” szobatarát (színészt) ültettek melléjük. Az adrenalin-injekció következtében beálló általános „izgatottságot” az alanyok a színész dühös vagy euforikus viselkedésének függvényében értelmezték hol dühként, hol pedig eufóriaként. Az injekció hatásáról informált alanyok ezzel szemben semmilyen érzelméről nem számoltak be. Ha pedig a megfelelő fiziológiai változás következtében nem állt elő a várt érzelem (vagy épp nem a várt érzelem állt elő), akkor a Jamesi elmélet minden valószínűség szerint nem kielégítő.

Ez az ellenvetés önmagában természetesen nem tekinthető konkluzívnak, hiszen meglehet, csupán a fiziológiai változásokat nem sikerült ez idáig kielégítő módon feltérképeznünk. Későbbi kutatások fényében nagyon is úgy tűnik, néhány érzelem (mint például a Cannon ellenvetésében szereplő harag és félelem) esetén legalábbis megadható egy-egy sajátos, kizárólag az

adott érzelemre jellemző fiziológiai profil. De még ha ilyen sajátos fiziológiai változást rendelhetünk is néhány érzelemhez, sokkal bajosabbnak tűnik ily módon megragadni például a hála, a bűntudat, az elégedettség vagy a szégyen érzését. Bárhogyan is álljon azonban ez a mai napig erősen vitatott helyzet, a kardiológiai rendellenesség következtében előálló szívdobogás érzése talán más kvalitatív tulajdonságokkal rendelkezik, mint a félelem, vagy éppen egy fontos találgatót megelőző szívdobogás tapasztalata (70).

Egy másik, az érzésemleletek ellen gyakran felhozott ellenvetés a következő: az érzelmek *intencionalitásáról* az elmélet bajosan tud számot adni. Az esetek döntő többségében *valakitől* vagy *valamitől* félünk, *valaki* vagy *valami* háborít fel. Az érzelmeket pusztán testi változások érzékelésének tekintő James–Lange-elmélet azonban épp az érzelmek e nyilvánvaló tárgyra irányultságának magyarázatával marad adós. Ha pedig nem adunk számot az érzelmek intencionalitásáról, akkor arról sem tudunk számot adni, hogy miért szoktuk az érzelmeket racionalitás, illetve irracionalitás szempontjából megítélni. Az érzésemlelet klasszikus megfogalmazása ezzel kapcsolatosan pusztán negatív megjegyzésekkel szolgálhat. Szalai Judit erről tett sommás megállapítása a következő: „Így bár egyetérthetünk Jamesszel abban, hogy az érzés alapvető az érzelem szempontjából, amit valóban alapvetőnek nevezhetünk, s ami az érzelemre sajátosan jellemző érzés, az nem valamely testi állapotváltozás érzékelése” (70).

Épp az érzelmek intencionalitását igyekszik artikulálni a 20. század második meghatározó érzelmfilozófiai irányzata, az úgynevezett *erős kognitvista program* (VI. fejezet). Robert Solomon, e nézet egyik legmarkánsabb képviselője szerint az érzések elsősorban azért nem emelhetők az érzelmek kizárólagos magyarázó elvévé, mert míg az

előbbieket egyáltalán nem tekinthetők valamire irányuló állapotnak, az utóbbiak annál inkább. Ezen elmélet szerint az érzelmekeket érdemesebb *sajátos ítéletekként* kezelni. Lássunk egy példát: vajon mérgesek lehetünk-e a szomszédra, amennyiben nem ítéljük úgy, hogy valamilyen módon ártott nekünk? Valószínűleg nem. Hasonlóképpen: gyászolhatunk-e valakit, akiről nem gondoljuk, hogy elhunyt? A válasz valószínűleg szintúgy nemleges. Az elmélet szerint tehát az érzelmekek nem mások, mint ítéletek.

Itt is több ellenvetés hozható fel. Az egyik ezek közül az, hogy az erős kognitivisták program elhamarkodottan redukálja az érzelmekeket az ítéletekre: előfordulhat, hogy valakit szeretetreméltónak ítélünk, az illetőt ennek ellenére mégsem szeretjük (81). Stocker ellenvetése szintén erre a *fenomenális többletre* utal: egy dolog korcsolyázás előtt *úgy ítélni*, hogy a jég csúszós, és megint más dolog ugyanezt *érezni*, mikor épp elcsúszunk a jégen.

Az erős kognitivisták program számára szintén nehézséget jelenthet, hogy az ítéleteinkkel való szoros analógia egy sokak szerint kevésbé kívánatos fenomenális következményhez vezet, jelesül, hogy *az alannak* az érzelmekek kapcsán *túlságosan aktív szerepet tulajdonít*. Solomon szerint érzelmeink mintha valamifajta választás eredményeként állnának elő. Az ellenvetés szerint azonban az érzelmeinket sokkal inkább úgy tapasztaljuk meg, mint amelyek *történnék velünk*.

Egy másik gyakran felhozott ellenvetés szerint Solomon nem képes megmagyarázni, miért vannak ítéleteink ellenére makacsul fennálló érzelmeink. Hogyan lehetséges az, hogy bár explicit módon úgy ítélem, hogy repülni összességében nem veszélyesebb, mint mondjuk személygépkocsival utazni, mégis, mikor végül repülőre ülök, rettegés fog el? Hozhatunk másik példát is: miért vonakodnak kísérleti alanyok egy sterilizált ágytáblából levest fogyasztani, an-

nak ellenére, hogy a kísérlet vezetői a sterilizációról előzetesen tájékoztatták őket? (Gendler 2008). Az ilyen típusú érzelmekek *kognitív értelemben áthatolhatatlannak* tűnnek. E jelenségből általánosabb – szintén Stockertől származó – ellenérvet is lehet szerkeszteni: a propozicionális attitűdöket feltételező ítéletek se nem szükségesek, se nem elégségesek feltételei egy adott érzelem meglétének.

Azt, hogy miért nem elégségesek, azt a repüléstől való félelem imént említett esete mutatja meg: az ugyanis propozicionális attitűdjeimtől függetlenül (sőt: éppen annak ellenére) fennálló érzelemnek tűnik. Hogy miért nem szükségesek, azt pedig többek között a pókoktól való fóbiás félelem kapcsán Öhman által végzett kísérletek mutathatják meg: a kísérleti alanyok fogalmi feldolgozás hiányában is produkálták a félelemre jellemző érzelmi reakciókat. Kissé leegyszerűsítve: pókokat, kígyókat mutattak nekik, csakhogy a fogalmi feldolgozás-hoz szükségesnél rövidebb ideig. A fóbiás félelem ennek ellenére mégis előállt. Bár e kísérleti eredmények filozófiai következményeinek vonatkozásában korántsem beszélhetünk széleskörű konszenzusról (87), és felmerülhet a gyanú, hogy a viták szemantikai nézeteltérést rejtenek (hiszen a bőrvezetési reakciók a sajátos kvalitatív tapasztalat hiányában csak némi elméleti elköteleződés árán nevezhetőek teljes értékű félelemnek (87), összességében nagyon úgy tűnik, hogy az érzelmekek *nem lehetnek azonosak* a Solomon által legfőbb magyarázó elvnek tekintett *ítéletekkel*.

Az eddigiekben Szalai negatív tételének alátámasztásáról volt szó. A két klasszikus elmélet radikális formájában – mint azt láthattuk – elfogadhatatlannak bizonyult. Mindazonáltal mindkettő megőriz olyan jegyeket, melyek szerzőnk szerint lényegiek: az érzésméletek az érzés fogalma segítségével sikeresen ragadják meg az érzelmekek elengedhetetlennek tűnő subjektív karak-

terét, a kognitivisták elméletek pedig úgy tűnik, sikeresen őrzik meg az érzelmek ugyan-csak redukálhatatlan intencionalitását.

Az első kritikai megjegyzésem az érvelés ezen pontját érinti. Szalai a kortárs érzéseméletek kapcsán megemlíti szofisztikáltabb verziókat is, amelyek arra tesznek kísérletet, hogy a klasszikus ellenvetéseket megválaszolják: ilyen például Peter Goldie-nak az érzelmek intencionalitásából vett érvet *a valamire irányuló érzés (feeling towards)* fogalma segítségével visszautasító elmélete. Az ilyesfajta törekvéseknek talán nagyobb figyelmet lehetett volna szentelni. A valamire irányuló érzés fogalma például a könyv alapján nem eléggé világos. E kifejtetlenség okán pedig – számomra legalábbis – nem válik világossá, miért gondolja Szalai, hogy „komoly indoklás kellene ahhoz, hogy az érzelmek fenomenológiáját [...] a fenti módon kitüntessük” (76).

Hasonló a helyzet Solomonnak a klasszikus ellenvetésekre adott válaszaival is. A könyv ugyan említi Solomon későbbi munkásságát, érveit azonban nem, vagy csupán nagyon vázlatosan rekonstruálja.

Jóval nagyobb terjedelemben igyekszik Szalai megválaszolni az érzelmek kognitív átjárhatatlanságából vett érvet (91–93). Véleményem szerint ez a könyv egyik legizgalmasabb része. A válaszhoz a különböző kognitív szintek Leventhal–Scherer-féle modelljét veszi alapul. Mik ezek a kognitív szintek?

Az első információfeldolgozási szint a modell szerint pusztán szenzomotoros jellegű: amikor a csecsemőt elengedik, pánikreakciói *automatikus*an beindulnak, függetlenül mindenfajta propozicionális attitűdtől. A felnőttek esetén a hirtelen ijedség valószínűsíthetően szintén ilyen szenzomotoros információfeldolgozáson alapul.

A következő szint a sémák szintje: „olyan nempropozicionális reprezentáció, amely az új érzelmi epizódot régebbiek egy fajtájához rendeli, és amely az alany szá-

mára egymással összefüggő fenomenális állapotokban/emlékekben nyilvánul meg” (90). Ez a feldolgozás szintén csupán csak részben tudatosul, automatikus. Ami többek közt azt is jelenti, hogy nehéz kontrollt gyakorolni felette.

A harmadik szint nagyjából megfelel az erős kognitivisták program ítélet-fogalmának. Ezen a szinten mérjük fel a helyzet érzelmi reakcióink szempontjából releváns összetevőit. Az érzelmek verbalizálásában, szabályozásában valószínűleg ez az információfeldolgozási szint játszik döntő szerepet.

Az explicit ítéleteink ellenére makacsul fennálló érzelmi reakcióink azonban nem csupán az erős kognitivisták érzelmelemélet számára jelenthetnek magyarázati problémát. Az érzelmek ontológiai státusza kapcsán elfoglalt álláspontunktól függetlenül is minimum zavarba ejtő valakinek két, tartalom tekintetében egymást kölcsönösen kizáró kognitív állapotot (a bevett terminológiában: hitet) tulajdonítani. Az önmegtévesztés (a könyv második felében Szalai által hosszan elemzett) esete például éppen ezen a módon szokott magyarázati nehézséget jelenteni. A hagyományos jellemzések szerint az önmegtévesztés során egy ponton az alannak egyszerre kell két, egymást kölcsönösen kizáró propozíciót affirmálni (a bevett terminológiában: hinni). Ez pedig többek szerint felveti annak a gyanúját, hogy itt egy lehetetlen elmeállapottal van dolgunk. Ezt nevezik az önbecsapás *statikus rejtvényének*. A különböző elméletek sikerének egyik mércéje éppen az, hogy ezt a gyanút miképpen képesek eloszlatni.

Nem kell azonban feltétlenül kitüntetni az irracionalitásnak ezt a specifikus fajtáját. A kognitív disszonancia jelensége, vagy a beszámoló–viselkedés inkonzisztencia egyéb fajtái szintén felvetik ezt a magyarázati dilemmát. Szalai kognitív szintekre hivatkozó választát már csak ezért is tarthatjuk különösen érdekesnek. Hogyan hangzik

tehát a makacsul fennálló érzelmekből vett évrre adott válasz?

Szalai szerint, ha a Leventhal–Scherer-modellt vesszük alapul, akkor itt nem két, tartalmát tekintve egymást kizáró ítélettel van dolgunk. Szerencsésebb talán azt mondani, hogy az információfeldolgozás több szinten zajlik, és a sémák előhívásának automatikus volta magyarázhatja, hogy minden explicit meggyőződése ellenére az alany mégis félni kezd. Természetesen léteznek e jelenségre más magyarázatok is, melyek többsége azt igyekszik megmutatni, hogy itt egy ítélettel, valamint egy más típusú mentális állapottal van dolgunk (ilyen például Tamar Gendler *alief*-fogalma). Hogy mennyiben mondanak ellent egymásnak a különböző versengő elméletek, annak tisztázása jócskán túlmutat a könyv (pláne e recenzió) célkitűzésein, e jelenleg is intenzíven folyó vitákban azonban a különböző kognitív szintekre hivatkozó válasz legalábbis komoly esélyesnek tűnik.

Az eddigiekben Szalai ontológiai kérdésre adott némileg lesújtó válaszának rekonstrukciójával foglalkoztam. Nem ejtettem szót az érzelmek észlelés-elméleteiről, amely a kognitívizmus gyengébb változatának tekinthető (VIII. fejezet), s nem kommentáltam Szalai azon állítását sem, hogy az ontológiai kérdés későbbi empirikus kutatási eredmények fényében lesz majd (talán) megválaszolható (10). Ezt pedig e helyütt nem is áll szándékomban megtenni. Annyi bizonyosnak látszik azonban, hogy a versengő elméletek között – legyenek esetenként bármennyire szofisztikáltak is – jelenleg még nem sikerült kimondani a döntő szót.

Vannak azonban hagyományosan a filozófia hatáskörébe tartozó normatív dilemmák, is melyeket Szalai könyvének második részében tárgyal. Ezek közül kiemelkedik az érzelmek racionalitására vonatkozó kérdés. A könyv e kérdéskört két értelemben tárgyalja.

Egyrészt *átfogó értelemben*, tudniillik hogy általánosságban elmondható-e, hogy az érzelmek akadályozzák racionális gondolkodásunkat, vagy pedig épp ellenkezőleg, az érzelmi megragadás hiányában a legalapvetőbb helyzetekben sem lennének képesek a racionális cselekvésre? Szalai válasza *erre* a kérdésre az, hogy alighanem hamis dilemmával állunk szemben. Hiszen egyfelől erős érvek szólnak amellett, hogy egyfajta affektív feldolgozás hiányában képtelenek vagyunk racionális döntések meghozatalára (mint az a Damasio által elemzett Phineas Gage esete is mutatja). Ugyanakkor az önmegtévesztés, a motivált téveszmék, az akaratgyengeség Szalai által tárgyalt esetei inkább azt erősítik, hogy érzelmeink a racionális döntés és cselekvés esetében akadályozó tényezőnek bizonyulhatnak.

Másfelől beszélhetünk *az egyes érzelmek* indokoltságáról és racionalitásáról. Ehhez a könyvben szintén sok fontos támpontot kapunk. Egy adott érzelmet ítélnetünk racionálisnak például a *tárgy* (target) *formális* tárgynak (*formal object*) való megfelelése szerint. Mi lehet például félelmetes (formális tárgy) egy törpeuszkárban (tárgy)? Ha valaki mégis fél a törpeuszkártól, úgy félelme indokolatlan. Lehet egy érzelem a tárgy tekintetében *aránytalan* is. Ha öt percig kell várakoznunk egy orvosi rendelőben, és ezért éktelen dühbe gurulunk, nos, talán erre a helyzetre is áll, hogy érzelmünk bizonyon indokolatlan. Beszélhetünk továbbá a tárgy és az érzelem közti *szemantikai értelemben* vett diszkrepanciáról is. Szalai példája: minden valószínűség szerint értelmetlenség egy múltbeli esemény elébe izgatott várakozással tekinteni (31, valamint 122).

De tegyük fel, hogy a tárgynak egy érzelem az imént említett szempontok szerint megfelel, ennek ellenére mégis indokolatlannak tartjuk. *A mártír-viselkedés* épp ilyen volna. Lássunk egy példát: a feleség neheztel a családijára, ám neheztelése a fen-

ti szempontok szerint indokolt. Gyermekei tényleg nemtörődöm módon viselkednek, férje tényleg kevés időt tölt a családdal. Az érzelem tárgya és formális tárgya közötti megfelelés tehát adott. Nem merül föl továbbá sem az aránytalanság, sem pedig a szemantikai diszkrepancia gyanúja. Viszont az, ami az érzelmet életre hívja, nem más, mint a feleség „érzelmi szükségletei” (31), és nem a gyerekek nemtörődömsége, vagy akár a férj távolmaradása. Az érzelem adekvátsági normái közé tehát fel kell venni a *megfelelő oksági összefüggés* kritériumát is. Ez a kritérium persze *általában* felvet egy nehezen megválaszolható (technikai jellegű) kérdést, tudniillik hogy milyen kritériumok alapján tekinthető egy oksági lánc megfelelőnek?

De az érzelmek adekvátsági kritériumai még ezzel sem merültek ki. Szalai bevezeti a mentális ökonómia, szóhasználatában „érzelmi jóllét” kritériumát. Erre az optimista haldokló esete hívhatja fel a figyelmünket, akinek optimizmusát a rendelkezésre álló bizonyítékok ugyan nem támasztják alá, mégis e téves optimizmus megnyugtatja, majd ez a nyugalom döntő szerepet játszik abban, hogy végül sikerül elkerülnie a legrosszabb végkimenetelt. Ezt a jelenséget Szalai is a határesetek között tartja számon (126), de érvelése szerint – ha jól értem – ezt az optimizmust a feltételezett oksági lánc és a szerencsés végkimenetel együttesen mégis indokoltta, adekváttá teszi.

Fentieket a magam részéről azonban vitatható megállapításnak látom. Részben azért, mert – gyanúm szerint – így az önmegtévesztés, a pozitív illúziók, a motivált téveszmék eseteit szintén indokoltnak kellene tekintenünk. Hiszen ha valami ezekben az esetekben a fentebbi példával közösnek mutatkozik, az éppen az, hogy az alanyok számára valamit tévesen hinni épp mentális

ökonómiájuk, továbbá teljesítőképességük szempontjából tűnik kedvezőnek. Ez a körülmény azonban véleményem szerint nem teszi az adott jelenségeket indokolttá. Az, hogy bizonyos tévedéseink lehetnek mentális ökonómiánk szempontjából hasznosak, esetleg adaptívak (Dennett–McKay 2009), nem feltétlenül jelenti azt, hogy egyúttal indokoltak is volnának. Vajon – hogy egy másik példával éljek (Davidson 1997) – ha Kolumbusz tudná, hogy azért hiszi, hogy ő fedezte fel Amerikát, mert ily módon meg tudja őrizni az önmagáról alkotott képét, elfogadná-e ezt a tényezőt jó indokként? Véleményem szerint nem. A Szalai által levont következtetés – számomra legalábbis – a fent említett zavaró következménnyel járna. Természetesen előfordulhat, hogy ez a vita pusztán verbális természetű, és – mint azt Szalai is jelzi (129) – az indok szó többértelmősége okán válik a haldokló optimizmusának megítélése bonyolulttá.

Összefoglalásképp: Szalai könyve alapos munka, tanulságos és izgalmas olvasmány, a kortárs angolszász érzelmfilozófiai trendeket informatív módon összefoglaló könyv. Kritikai megjegyzéseim ellenére rendkívül tanulságos, hasznos olvasmánynak tartom. Én legalábbis sokat tanultam belőle.

IRODALOM

- Davidson, Donald 1997. Who is Fooled? In Marcia Cavell (szerk.) *Problems of Rationality*. New York, Oxford University Press. 213–230.
- Gendler, Tamar 2008. Alief and Belief. *Journal of Philosophy*. 105/10. 634–663.
- James, William 1884. What is an Emotion? *Mind*. 9/34. 188–205.
- McKay, Ryan T. – Dennett, Daniel C. 2009. The Evolution of Misbelief. *Behavioral and Brain Sciences*. 32. 493–561.